

Cümhuriyyət ordusunun yaradılması haqqında bəzi qeydlər

Milli Ordunun yaradılmasının 96 illiyinə həsr edilir

Ümummilli lider Heydər Əliyevin 1998-ci il mayın 22-də imzaladığı 707Nəli Fərmanla ölkəmizdə 26 iyun Silahlı Qüvvələr günü elan edildi. Hazırda xalqımız hər il bu günü bayram edir.

Azərbaycan Ordusunun yaradılmasının 80 illiyinə həsr olunmuş 1998-ci il iyunun 25-də keçirilmiş təntənəli yubiley mərasimində Ümummilli lider Heydər Əliyev çıxış edərək qeyd etmişdir: “Biz 26 iyun gününü bayram elan etmişik. Bu tam əsaslıdır, məqsədəuyğun, qanuna uyğundur. Çünki 80 il öncə məhz bu gün Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin - ölkəmizin müstəqilliyini elan edən xalq cümhuriyyətinin, müstəqil Azərbaycanı qurub-yaradan, hələ Gəncədə fəaliyyət göstərən hökumətin ilk addımlardan biri Azərbaycan Milli Ordusunun yaranması haqqında verdiyi qərar olmuşdur. Həmin qərara, addıma böyük hörmət əlaməti olaraq biz 26 iyun gününü Azərbaycan Silahlı Qüvvələri, Ordusu günü elan etmişik.”

Ölkəmizdə milli ordu quruculuğu tarixinə nəzər salaraq, bu yolda böyük zəhməti və xidmətləri olmuş şəxsləri böyük hörmət və ehtiramla yad etmək məqsədilə arxiv sənəd və materialları əsasında hazırlanmış bu məqaləni oxucuların diqqətinə çatdırırıq.

1918-ci il mayın 28-də Müsəlman Şərqiində ilk demokratik və yeganə parlamentli respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradıldı. Azərbaycan xalqı özünün çoxəsirlik tarixində müstəqil dövlətini yaratdı, ictimai-siyasi quruluşun müvafiq modelini qurdu. Yenicə yaradılmış dövlətin qarşısında duran başlıca vəzifələrdən biri də ölkənin müstəqilliyini və ərazi bütövlüyünü qorumaq, daxili düşmən qüvvələrini zərərləşdirmək və xarici müdaxilələrin qarşısını almaqdan ötrü silahlı qüvvələrin yaradılması idi. Milli ordunun yaradılması vəzifəsi həyati zərurətdən irəli gəlirdi və yenicə yaradılmış dövlətin qarşısında dayanan təxirəsalınmaz vəzifələrdən biri sayılırdı.

Milli Şuranın 28 may 1918-ci il tarixli qərarına əsasən F.X. Xoyskinin sədrliyi ilə yaradılmış birinci müvəqqəti hökumətin tərkibində təsis edilmiş Hərbiyyə naziri vəzifəsinə Xosrov Paşa bəy Sultanov təyin edildi. II müvəqqəti hökumətin 26 iyun 1918-ci il tarixli qərarı ilə Müsəlman Korpusunun adı dəyişdirilərək “ Əlahiddə Azərbaycan Korpusu “ adlandırıldı və bununla da milli silahlı qüvvələrin yaradılması istiqamətində mühüm addım atıldı. Hökumətin 26 iyun 1918-ci il tarixli digər qərarı ilə Əlahiddə Azərbaycan Korpusu nəzdində xüsusi tapşırıqlar üzrə general vəzifəsi təsis edildi.

1918-ci il iyulun əvvəllərində Azərbaycan Korpusunun hissələri iki Türk diviziyasının - 5-ci Qafqaz və 15-ci Çanaqqala diviziyasının hissələri ilə birgə Nuru Paşanın komandanlıq etdiyi Qafqaz İslam Ordusunun tərkibinə daxil edildi. Başda general-leytenant Nuru Paşa olmaqla, Qafqaz İslam Ordusunun qərərgahı Gəncə şəhərində yerləşdirildi.

Qeyd edirik ki, ölkəmizdə Silahlı Qüvvələrin yaradılması son dərəcə ağır hərbi-siyasi şəraitdə aparılırdı. Belə ki, 1918-ci ilin yayında Azərbaycanda siyasi vəziyyət ölkədə ikihakimiyətliyin mövcudluğu ilə xarakterizə edilirdi. Azərbaycanın şərq hissəsi (Bakı quberniyası) Bakı Soveti və onun icraiyyə orqanı olan Bakı XKS-in təsiri altında, qərb hissəsi (Yelisavetpol quberniyası) isə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinə tabe idi.

Əsasən erməni-bolşevik-daşnaklardan ibarət olan Bakı XKS-i Azərbaycanın milli hökumətini nəinki tanımadı, hətta bütün vasitələrlə ona qarşı mübarizə elan etdi. Bakı XKS-i və onun ordusu Gəncə üzərinə yürüşə keçərək ölkədə “vətəndaş müharibəsini” yenidən alovlandırdı. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurmaq adı altında azərbaycanlılara qarşı divan tutulmağa başlandı. Bakı, Şamaxı, Quba, Lənkəran, Səlyan, Naxçıvan, Qarabağ və digər bölgələrdə dinc azərbaycanlı əhaliyə qarşı misli görünməmiş qırğınlar törədildi. Erməni-daşnak qüvvələrinin törətdiyi bu azgünlüqün qarşısının alınmasında xalqımızın hərbi köməyə ehtiyacı var idi.

1918-ci il iyunun 4-də Osmanlı İmperatorluğu hökuməti ilə Azərbaycan Respublikası arasında dostluq müqaviləsi imzalandı. Müqaviləni Azərbaycan tərəfindən Milli Şuranın sədri M.Ə. Rəsulzadə və Xarici işlər naziri M.H. Hacinski, Türkiyə tərəfindən isə Xarici işlər naziri Xəlil bəy və Qafqaz cəbhəsinin Baş komandanı Vahib Paşa imzaladılar. İmzalanmış həmin müqaviləyə əsasən Türkiyə tərəfindən Azərbaycana lazımi hərbi yardım göstərildi. Azərbaycan - Türk qoşun hissələrinin birgə səyi nəticəsində əsasən ermənilərdən ibarət olan Qırmızı Ordunun I Qafqaz korpusunun Gəncəyə doğru hücumunun qarşısı alındı. Azərbaycan-Türkiyə birləşmiş qoşunları ilə Bakı XKS-nin qoşunları arasında ilk döyüş iyunun 16-18-də Göyçaydan bir qədər şərqdə yerləşən Qaraməryəm kəndi yaxınlığında baş verdi. Nazirlər Şurası 1918-ci il iyunun 19-da Azərbaycan ərazisində hərbi vəziyyətin tətbiq edilməsi barədə qərar qəbul etdi. Hökumətin 1918-ci il iyunun 23-də qəbul etdiyi qərarla ölkədə hərbi dövrün qanunları

tətbiq edildi. Müvəqqəti Hökumət 1918-ci il iyulun 3-də əsgərliyə çağırış yaşının müəyyən edilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Həmin qərara görə 19 yaşına çatmış gənclər hərbi mükəlləfiyyətli hesab olunurdu. Daha sonra 1918-ci il iyulun 11-də 1894-1899-cu illərdə anadan olmuş və müsəlman dininə mənsub vətəndaşların Ordu sıralarına çağırılması barədə qərar qəbul edildi. 15 sentyabr 1918-ci il tarixli 1№li “Azərbaycan” qəzetində hərbi xidmətə çağırışın müvəffəqiyyətlə keçirilməsi haqqında məlumat dərc edilmişdir. Həmin məlumatda qeyd edirdi: “Əyalətlərdən alınmış məlumatlara görə əsgərliyə çağırış müvəffəqiyyətlə keçirilir. Yaşın düzgün təyin edilməsi ilə bağlı yaranmış vəziyyət bir qədər çətinlik törədir. Bakıya yaxın kəndlər döyüş qabiliyyəti olan bütün kişiləri cəbhəyə çıxarmışdılar. Nuxa və Ərəş qəzalarından əsgərliyə yeni çağırılmış şəxslər isə artıq çoxdandır ki, Bakı ətrafında gedən döyüşlərdə iştirak edirlər”.

Türk və Azərbaycan qoşunları ilə Bakı XKS-nin qoşunları arasında Göyçay ətrafında gedən dördgünlük (27 iyun-1 iyul) qızğın döyüşdən sonra əsasən ermənilərdən ibarət olan Qırmızı Ordunun I Qafqaz korpusunun Gəncəyə doğru hücumunun qarşısı alındı və Qafqaz İslam Ordusu Bakı istiqamətində əks hücum keçdi. İyulun sonlarında Şamaxı, Qarasu, Hacıqabul, Ələt, Qobu, Xırdalan, Sumqayıt və Sanqaçal, avqustun 3-də isə Quba azad edildi. Qafqaz İslam Ordusunun Bakıya doğru əks hücumu Bakıdakı siyasi və iqtisadi böhranı daha da dərinləşdirdi və nəticədə Bakı Soveti və onun icraiyyə orqanı olan Bakı XKS-i iyulun 31-də öz səlahiyyətlərindən imtina etməli oldu. Bakıda hakimiyyət sağ esər - menşevik-daşnak blokunun əlinə keçdi və həmin blok avqustun 1-də “Sentrokaspi Diktaturası və Fəhlə, Əsgər Deputatlarının Müvəqqəti İcra Komitəsinin Rəyasət Heyəti” adlı hökumət təşkil etdi. Avqustun 5-də Azərbaycan-Türk qoşun birləşmələri səhər tezdən şəhərin yuxarı dağlıq hissəsində yerləşən Badamdar yüksəkliyini ələ keçirərək Bibi-Heybətə doğru endi və oranı erməni daşnaklardan təmizləməyə nail oldu. Xilaskar qoşunun digər dəstələri isə Bibi-Heybətə doğru Şıxov kəndi tərəfindən irəlilədi. Avqustun 5-6-da Bibi-Heybət, Badamdar, Qurd qapısı, Binəqədi, Biləcəri və digər bölgələrdə gedən ağır döyüşlərdən sonra Qafqaz İslam Ordusu sentyabrın 14-dən 15-nə keçən gecə həlledici hücum keçdi. Sentyabrın 15-də Azərbaycan-Türkiyə birgə qüvvələri Bakını azad etdi.

1918-ci il 15 sentyabr tarixli 1№ “Azərbaycan” qəzetində Azərbaycan hökumətinin adına Nuru paşadan aşağıdakı məzmunlu teleqramın daxil olduğu barədə məlumat verilir: “Allahın mərhəməti ilə Bakı şəhəri 15(9) 34-də (müsəlman tarixi ilə 1334-cü il nəzərdə tutulur) saat 9 radələrində bizim hissələr tərəfindən alındı. Qafqaz müsəlman ordusunun komandanı general-leytenant Nuru”.

1918-ci il sentyabrın 15-də Türkiyənin Gürcüstandakı hərbi nümayəndəsi general-mayor Abdul Kərim-paşa Bakının azad edilməsi ilə bağlı Tiflisdən Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsi M.Y. Cəfərova göndərdiyi təbrik teleqramında qeyd edilirdi: “Fədakarcasına döyüşmüş Türk və Azərbaycan qoşunlarının Bakını alması münasibəti ilə sizi böyük hörmətlə təbrik edirəm.”

Azərbaycanın müstəqilliyinin qorunub saxlanılması və ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsi, habelə genişlənməkdə olan erməni-daşnak-bolşevik təcavüzünün qarşısının alınmasında 1918-ci il iyulun 4-də Osmanlı İmperatorluğu hökuməti ilə Azərbaycan Respublikası arasında imzalanmış dostluq müqaviləsinin müstəsna əhəmiyyəti olmuşdur. Qeyd etmək kifayətdir ki, Bakını düşmən qüvvələrdən məhz Azərbaycan-Türkiyə birgə qüvvələri azad etmişdir.

1919-cu il 15 sentyabr tarixli “Azərbaycan” qəzeti Bakının azad olunduğu günün tarixi əhəmiyyətini qiymətləndirərək qeyd edirdi: “Əgər biz 28 mayı müstəqilliyimizin elan olunduğu rəsmi gün hesab ediriksə, 15 sentyabr Azərbaycan qoşunlarının, Azərbaycan hökumətinin Bakıya daxil olduğu günü-müstəqilliyin faktiki olaraq əldə olunduğu və dövlətin əsasının qoyulduğu gün kimi hesab etmək mümkündür.

Bu gün mütəşəkkil daşnak-bolşevik qüvvələrinin yalnız Azərbaycanın və digər Zaqafqaziya respublikalarının müstəqilliyinə qarşı deyil, Zaqafqaziya türk xalqlarının varlığına qarşı yönəldikləri ölümcül təhlükənin qarşısının alındığı gündür.

Türk qoşunları Azərbaycanın köməyinə imperialist və istila məqsədləri ilə deyil, öz qardaşlarını xilas etmək üçün gəldilər, Azərbaycan torpaqlarında təmənna güdmədən və fədakarcasına öz qanlarını axıtıb qardaşları qarşısında öz borclarını yerinə yetirərək getdilər. Qədirbilən Azərbaycan xalqı Türk qoşunlarının son dərəcə mühüm xidmətlərini unutmayacaq və Bakıya onlarla birgə daxil olmasını Azərbaycan xalqının tarixinin ilk səhifələrinə yazacaqdır.”

Bakının azad edilməsi uğrunda gedən döyüşlərdə minlərlə Türk və Azərbaycanlı əsgər və zabitlər, yerli əhali həlak olmuşdur. 1918-ci ildə Bakı uğrunda gedən döyüşlərdə həlak olmuş azərbaycanlı və türk əsgərləri Şəhidlər Xiyabanında dəfn edilmişdir. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində və Bakıda, Şəhidlər Xiyabanında türk şəhidlərinin xatirəsinə abidə ucaldılmışdır. Qədir bilən xalqımız Bakının azad edilməsi uğrunda gedən döyüşlərdə canlarından keçmiş qəhrəman insanların, əsgər və döyüşçülərin şücaətlərini heç vaxt unutmur, böyük hörmət və ehtiramla yad edir.

Bakı erməni bolşevik daşnaq qüvvələrindən təmizləndikdən sonra Respublikada ordu quruculuğu və müdafiə sahəsində görülən işlər bir qədər də sürətləndirildi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Qarabağ bölgəsində mövqelərini möhkəmləndirmək məqsədilə general-leytenant Nuru Paşa başda olmaqla, Qafqaz İslam Ordusunu bu bölgəyə göndərdi.

Hökumətin 1918-ci il oktyabrın 6-da keçirilmiş iclasında Nazirlər Şurasının sədri F.X. Xoyski Nazir portfellərinin yenidən bölüşdürülməsinin nəticələrini elan etdi. İ.X. Ziyadxanov hərbi işlər üzrə müvəkkil təyin edildi.

Azərbaycan Parlamentinin 1918-ci il 26 dekabr tarixli iclasında F.X. Xoyskinin sədrlik etdiyi hökumətin bəyannaməsi elan edilmişdir. Həmin bəyannamədə ordu quruculuğu ilə bağlı qeyd edilirdi: "Möhtərəm məhbuzlar! Sülhsevərlik yangısı nə qədər böyük olsa da hökumət hüquq və maraqlarının qorunmasında canlı qüvvəyə-orduya arxalanmalıdır. Beləliklə, ərazi bütövlüyünü qorumağa qadir olan hərbi qüvvələrin yaradılması hökumətin qarşısında duran başlıca vəzifələrdən biridir. Bu qüvvələr bütün lazımı vəsaitlərlə: silahla, əsgəri təchizatla, ərzaqla təmin edilməlidir. Hökumət dərhal bunun təşkilinə başlayacaqdır."

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ordu quruculuğunda milli duyum, milli birlik və milli iftixar, vətənə, torpağa bağlılıq əsas prinsiplərdən biri idi. Hər bir zabit və əsgər öz xalqının şanlı döyüş tarixini, özünün kökünü və soyunu bilməli və onlara qırılmaz köklərlə bağlı olmalı idi. Əsgər və zabitlər ilk növbədə vətəndaş olmalı, vətənin, dilini və millətini sevməli, onun keşiyində layiqincə dayanmağı bacarmalı idi. Hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarov 1919-cu il 2 aprel tarixli 1559Nöli məruzəsində yazırdı: "... bizim hərbi qüvvələr, ümumdünya tarixinin səhifələrinə yazdıqları və indiyə qədər avropa xalqlarının unutmayaaraq xatırladıqları qəhrəmanlıqları, özünün şanlı döyüş tarixini bilməlidirlər. Bunlar haqqında ən az danışan və xatırlayan da deyəsən elə özümüzük. Yüz ildən artıq davam etmiş rus hökmranlığından azad olmuş türk xalqına xatırlatmaq lazımdır ki, biz heç də həmişə itaət altında olmamışıq, öz qərarımızı Avropa və Asiyaya qəbul etdirmişik. Olduqca faydalı hesab edirəm ki, türk tarixini yaxşı bilənlərdən bir kəsə tapşırılsın ki, xalqımızın bu günə kimi olan tarixini və əlamətdar hadisələrini qısa şəkildə əks etdirən sadə dildə yazılmış kitablar tərtib edərək dərc etsin... Ziyalılarımızın ən mühüm vəzifələrindən biri xalqı və əsgərləri öz tarixi ilə tanış etməkdir. Bu şübhəsiz ki, xalqın milli heysiyyətini və türk irqinə məxsusluğu ilə iftixarını artıracaqdır."

S. Mehmandarov əsgər və zabitlərin xalqımızın tarixini, qəhrəmanlıq ənənələrini əks etdirən kitablarla təmin edilməsinə xüsusi fikir verir, bu kitabları oxumaq üçün onlara şərait yaradırdı.

1920-ci il martın 2-də Azərbaycan Ordusunun Qərargahı yaradıldı. Hərbi nazir S. Mehmandarov və Ordu qərargahının rəisi Səlimov tərəfindən imzalanmış 128Nöli əmrə əsasən Baş qərargah və Ali Qərargahın Baş idarəsi bir qərargahda birləşdirilərək Azərbaycan Ordusunun qərargahı adlandırıldı. Həmin əmrə əsasən Ali Qərargahın Baş idarəsinin rəisi general-mayor Səlimov korpus komandiri hüququ və təminatı ilə Ordu qərargahının rəisi təyin edildi. Hərbi Nazirliyin qərargahlarına, habelə idarə və şöbələrinə müxtəlif vaxtlarda generallardan Həbib bəy Səlimov, İbrahim ağa Usubov, Abdul Həmid Qaytabaşı, İbrahim ağa Vəkilov, Məmməd bəy Sulkeviç, Murad Qirey Tlexas, Firudin bəy Vəzirov, Məmməd Mirzə Qacar, Amanulla Mirzə Qacar, Davud bəy Yedigərov və başqaları başçılıq etmişdir. Eyni zamanda qeyd edirik ki, Azərbaycanın milli ordu hissələrində layiqincə xidmət göstərən zabitlər arasında digər millətlərin nümayəndələri də olmuşdur: polkovnik V.N. Sokolov- I piyada diviziyasının qərargah rəisi; B.K. Bekov-istehkamçı məktəbinin rəisi; S.M. Koçladze-hərbi dəmiryolu məktəbinin rəisi; V.S. Xarkeviç - I arteləriya briqadasının divizion komandiri; polkovnik V.D. Klementyev - qoşunların hərəkətinin müdiri; podpolkovnik P.P. Mikeladze Bakı müdafiə rayonun mövqe bataryalarının rəisi və başqaları. Şəxsi heyətin tərbiyə edilməsində milli ordunun strukturunda fəaliyyət göstərən din xadimlərinə böyük əhəmiyyət verilirdi. Baş Molla vəzifəsi təsis edilmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti dövlətin təhlükəsizliyini, ölkənin müstəqilliyini və ərazi bütövlüyünü qorumaqdan ötrü ordu quruculuğuna xüsusi diqqət ayıraraq büdcədən mümkün qədər böyük vəsait ayırırdı. 1919-cu ildə büdcədən ən böyük vəsait ordu quruculuğu üçün ayrılmışdır ki, onun da həcmi 399454242 rubl təşkil etmişdir.

Azərbaycan Respublikası sovetləşdirildikdən sonra 1920-ci ilin hələ yalnız iyun-iyul aylarında Fövqəladə Komissiyanın hökmü ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ordusunun 15-dən artıq tanınmış hərbi sərkərdələri, o cümlədən general-mayor: Firidun bəy Camal bəy oğlu Vəzirov; Qaytabaşı Abdülhəmid bəy; Qacar Feyzulla Mirzə; Qacar Məmməd Mirzə; Qacar Əmir Kazım Mirzə; Yedigərov David bəy; Həşimbəyov Əliyar bəy; Səlimov Həbib bəy; Sulkeviç Matvey Aleksandroviç; Tlexas Murad Qirey; Usubov İbrahim Musa oğlu; Talışxanov Həbib bəy; Polkovnik: Qalajev Danyal bəy; Qacar Sədrəddin Mirzə; Şıxlinski Rüstəm bəy və başqaları edam edilmişdir.

Azərbaycan hərbi sərkərdələrinə qarşı represiyalar 1930-cu illərdə də davam etdirildi. Onların hər biri şərəfli həyat və döyüş yolu keçmiş peşəkar hərbiçi olmuşdular. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə (1918-1920) Respublikamızda aparılan ordu quruculuğunda və ölkəmizin ərazi bütövlüyünün qorunub saxlanması xidmətləri olmuş hərbi sərkərdələr və hərbiçilər heç vaxt unudulmur. Onların xatirəsi Azərbaycan xalqının qəlbində daim yaşayır və böyük ehtiramla yad edilir.

Rafiq Səfərov,
Milli Arxiv İdarəsi sənədlərin nəşri və istifadəsi şöbəsinin baş məsləhətçisi